

LAŽNE VIJESTI, DRUŠTVENE MREŽE I BOTOVI

Harun KARČIĆ, Ismail ČIDIĆ

UDK 316.774:004.738.5

Pojava ‘lažnih vijesti’ ili ‘fake news’ kako je taj termin bolje poznat široj javnosti je svojevrsan fenomen koji je drastično poprimio na značaju i ozbiljnosti proteklih godina. Međutim, sama pojava lažnih vijesti vuče svoje korijene još iz antičkog doba. Ovaj rad nastoji definisati sami konstrukt pojma ‘lažna vijest’ i odgovoriti na pitanje – kako vijest uopće može biti lažna, kako se može prepoznati, zbog čega se brzo širi i na koji način se pojedinci, organizacije i institucije mogu boriti protiv takvih dezinformacija?

Ključne riječi: lažne vijesti, informiranje, internet, društvene mreže, javno mnijenje

Uvod

Termin “fake news” odnosno “lažne vijesti” možda jeste ušla u naš svakodnevni vokabular dolaskom Donalda Trumpa na mjesto Predsjednika Sjedinjenih Američkih Država, međutim lažnih vijesti je bilo i prije masovne ekspanzije interneta. Jedan od ranih primjera lažnih vijesti potiče zapravo iz doba Rimskog carstva: kako bi politički diskreditovao i marginalizirao svog suparnika generala Marka Antonija, rimski političar Oktavian proširio je dezinformaciju optuživši generala da se prepustio alkoholizmu i promiskuitetu.

Ipak, nikada se u historiji medija nije više i žustrije raspravljalo o fenomenu lažnih vijesti kao što se to čini danas. U doba digitalne revolucije dvadeset i prvog stoljeća, taj pojam je poprimio sasvim nove dimenzije. Razlog je jednostavan – lažnih vijesti je sve više i sve se brže prenose. Razvoj interneta i

društvenih mreža drastično je utjecao na razvoj tog fenomena. Dok su ranije samo bogati pojedinci, odnosno države, mogli posjedovati medije, danas svaki čovjek ima priliku posjedovati vlastiti medij i to potpuno besplatno (putem blogova ili društvenih mreža). Drugim riječima, neuporedivo višestrukim povećanjem broja komunikatora – povećao se i broj (potencijalnih) izvora lažnih vijesti. Upravo su o tome govorili mnogi političari, politolozi i sociolozi – da su društvene mreže i korištenje interneta kakvo danas poznajemo – donedavno bili pouzdan alat za razvoj demokratije, transparentnosti, brzog izvještavanja, preispitivanja i poređenja činjenica ali da sada imaju i drugu stranu.

Autori Craig Agranoff i Herbert Tabin¹ smatraju da je Barack Obama svoj prvi mandat u Bijeloj kući osvojio zahvaljujući upravo društvenim mrežama. Međutim, na

predsjedničkim izborima samo osam godina kasnije – kako su naknadno potvrdile američke obavještajne službe² – ruski hakeri napravili su cijelu mrežu lažnih profila i web stranica koje su širile lažne vijesti koje su podržavale Donalda Trumpa. Tada su se pojavile lažne vijesti poput one da je Papa Franjo podržao kandidaturu Donalda Trumpa za mjesto predsjednika SAD-a ili da Hillary Clinton prodaje oružje oružanoj grupi ISIL. Korisnici društvenih mreža u Americi su bili toliko zbunjeni da nisu mogli razlikovati istinu od neistine. Primjera radi, prema jednom istraživanju javnog mnijenja, čak je 60% ispitanika povjerovalo lažnu vijest da je Papa Franjo podržao kandidaturu Trumpa.³

Prije nego što pređemo da detaljniju analizu lažnih vijesti, potrebno je definisati “lažne vijesti” i odgovoriti na pitanje – kako vijest uopće može biti lažna?

¹ Agranoff, C., & Tabin, H. (2011). *Socially Elected*. Pendant Publishing.

² Sanger, D., Shane, S. (2016, Decembar 9). Russian Hackers Acted to Aid

Trump in Election, U.S. Says. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2016/12/09/us/obama-russia-election-hack.html>

³ Feldman, Brian. (2018, Januar 24). Pope Francis Denounces Fake News. Dostupno na <http://nymag.com/selectall/2018/01/pope-francis-denounces-fake-news.html>

Definicija 'lažnih vijesti'

Kolinsov rječnik engleskog jezika je 2017. izabrao termin "lažna vijest" za riječ godine s obzirom na njegovu sve veću upotrebu, naročito poslije predsjedničke kampanje u SAD-u.⁴ Kolins navodi da se termin "lažna vijest" počeo koristiti u prvoj deceniji 21. stoljeća na američkim televizijskim stanicama kako bi se opisale "lažne, često senzacionalističke informacije koje se šire pod plaštom novinskog izvještavanja." Upotreba termina drastično se povećala od 2015. godine a 2017. godine je upotreba termina porasla za 365% u odnosu na 2016. godinu.⁵

U suštini, termin "lažna vijest" se koristi kao definicija za sve vijesti koje su netačne – bilo da se radi o izmišljenim vijestima, namjernim materijalnim greškama ili fiktivnim izvorima i citatima sagovornika. Time se lažne ili poluistinite informacije na jedan namjieran, selektivan i manipulativan način šalju određenoj ciljanoj grupi, često koristeći mnoštvo etabliranih platformi, kako tradicionalnih tako i digitalnih. Termin "lažna vijest" može se proširiti kako bi obuhvatio sve informacije koje su zavaravajuće, izmišljene ili netačne o događajima koji se nisu dogodili ili izjave koje se nisu izrekle. Cilj širenja lažnih vijesti jeste da bi se manipuliralo sa publikom i navodilo na donošenje pogrešnih zaključaka o osobama, događajima ili pojavama u državi ili svijetu. Termini poput "lažnih vijesti", "alternativnih činjenica" ili "post-istine" su pridjevi koji u većoj ili manjoj mjeri utječu na oblikovanje javnog mnijenja u poređenju sa činjenicama i istinitim informacijama.⁶ Oxfordov rječnik engleskog jezika iz 2016. godine definira post-činjenično stanje kao "okolnosti

u kojima objektivne činjenice imaju manju važnost u oblikovanju javnog mnijenja nego emocionalni apeli ili osobna uvjerenja." Ekspertna grupa Evropske komisije o lažnim vijestima i online dezinformacijama pojam "dezinformacije" je opisala na sljedeći način: "Pojam koji uključuje sve oblike lažnih, netačnih ili zavaravajućih informacija koje su osmišljene, predstavljene i promovirane kako bi nanijele štetu javnosti ili radi sticanja profita." A Evropski parlament definira lažne vijesti kao ozbiljniju prijetnju demokratiji koji ima za cilj destabilizirati evropski politički poredak te da utječe na rezultate parlamentarnih i predsjedničkih izbora.

Nakon napada 11. septembra u SAD-u došlo je do svojevrsne *radikalizacije* političke situacije uzlaznom putanjom desničarskih i populističkih stranaka. U tom kontekstu, u medijima se svakodnevno sve češće govori o lažnim vijestima kao i o post-činjeničnom vremenu u kojem živimo.

Formiranje lažnih vijesti

Primjeri američkih predsjedničkih, ali i drugih izbora širom svijeta, teroristički napadi i druge krize, te lažne vijesti koje su isključivo namijenjene finansijskim prihodima jasno pokazuju da se one svjesno plasiraju u javnost. Prema nekim istraživanjima, čak tri od četiri Amerikanca ne mogu, barem po naslovu (a često se naslov teksta samo i čita na društvenim mrežama), razaznati je li neka vijest lažna ili ne. U isto vrijeme, 44 % Amerikanaca upravo društvene mreže koristi kao glavni izvor informiranja.⁷

Jedan od eklatantnih primjera lažnih vijesti posljednjih godina je "vijest" o tome da je turski predsjednik

Redžep Tajip Erdogan zatražio azil u Njemačkoj u noći vojnog udara 15. jula 2016. godine.⁸ Kyle Griffin, novinar NBC newsa, tada je objavio tweet u kojem se navodi da su visoki zvaničnici Pentagona potvrdili da je Erdogan zatražio azil u Njemačkoj. Međutim, Griffinov izvor je bio anonimni Twitter profil koji je prvi objavio takvu vijest, a ona se u svega par sati našla čak i na mnogim relevantnim medijima. Nakon što je bilo izvjesno da vijest nije bila tačna, NBC je objavio da je turski predsjednik zatražio Azil u Ujedinjenom Kraljevstvu. U cijeloj priči kao izvor su se navodili anonimni zvaničnici iz Pentagona. NBC News nikada nije objavio prikladno izvinjenje ili demanti iako se priča proširila širom svijeta, uključujući i Bosnu i Hercegovinu gdje je prvobitno objavljena na portalima Hayat.ba i Avaz.ba.

Nama još bliži primjer lažne vijesti također je vezan za turskog predsjednika Erdogana. Njegova nikada izrečena izjava "ko dirne Bošnjake, imat će protiv sebe 100 miliona Turaka" prvobitno je objavljena na jednom malo poznatom internet portalu, a kasnije su je prenijeli brojni drugi portali posebno u Hrvatskoj i Srbiji.⁹ Turski zvaničnici potvrdili su da se radi o lažnoj izjavi koju Predsjednik Erdogan nikada nije izgovorio. Iako ta "vijest" nikada nije objavljena na relevantnim portalima u Bosni i Hercegovini, brzo se proširila društvenim mrežama i izazvala brojne reakcije. Nakon te lažne vijesti, Milorad Dodik održao je i sastanak sa tadašnjim premijerom Srbije Aleksandrom Vučićem što dovoljno govori o moći samo jedne lažne vijesti.

Manipuliranje informacijama u virtualnom svijetu i ušutkivanje kritičara na društvenim mrežama sve je

⁴ 'Lažne vijesti' riječ godine u Collinsovom rječniku. (2017, November 02). Dostupno na <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/lazne-vijesti-rijec-godine-u-collinsovom-rjecniku>

⁵ Ibid.

⁶ Vozab, D. (2017). Pristrani i neprijateljski mediji te polarizacija u novom medijskom okolišu. *Političke analize*, 7

(30), 3-9. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/184730>

⁷ Gottfried, J., & Shearer, E. (2016, Maj 26). News Use Across Social Media Platforms 2016. Dostupno na <http://www.journalism.org/2016/05/26/news-use-across-social-media-platforms-2016/>

⁸ Avci, E. (2016, Juli 26). Turkey demands NBC apologize for 'false' Erdogan

report. Dostupno na <https://www.aa.com.tr/en/americas/turkey-demands-nbc-apologize-for-false-erdogan-report/615616>

⁹ T. (2014, Juli 12). Erdogan: Ako iko dirne Bošnjake, imaće Tursku protiv sebe. Dostupno na <https://www.blic.rs/vesti/svet/erdogan-ako-iko-dirne-bosnjake-imaće-tursku-protiv-sebe/12wrw9y>

češća praksa vlasti širom svijeta. Manipulacijske tehnike uključuju plaćene komentatore, takozvane trolove, zatim automatizirane račune (botove), lažne mrežne stranice s vijestima i propagandne stranice.

Zašto se lažne vijesti brzo šire?

Nemoguće je precizno odgovoriti na uzroke brzog širenja lažnih vijesti. Ipak, očito je da se obično radi o tzv. senzacionalnim vijestima – vijestima koje izazivaju širi društveni interes. Izjave poznatih sportaša, javnih ličnosti ili političara – neke su od najčešćih vidova lažnih vijesti i zbog nemogućnosti falsifikovanja audio ili video materijala, ovakve vijesti se po pravilu mogu pronaći samo u pisanom obliku.¹⁰

Jedan od razloga za mnogo veći utjecaj lažnih vijesti danas nego što je to bio slučaj prije nekoliko decenija jeste rasprostranjena upotreba interneta kao glavnog izvora informacija. Soroush Vosoughi, Deb Roy, Sinan Ara, profesori s Massachusetts Institute of Technology¹¹ (MIT) su u svom detaljnom istraživanju koje su radili za period 2006-2017. godina, potvrdili da se lažne vijesti šire drastično brže društvenim mrežama, nego originalne, odnosno istinite vijesti. Tačnije, lažne vijesti imaju 70% više šanse da se podijele na društvenim mrežama od istinitih. Zabrinjavajući podaci ovog istraživanja, koje spada među najznačajnije u tom polju, pokazuju da istinitim vijestima treba čak šest puta više vremena da dođu do 1500 ljudi za razliku od lažnih vijesti. Velike tragedije su još jedan pogodan teren za širenje lažnih vijesti s tim da se u takvim situacijama, pored pisanih vijesti, često koriste i lažne fotografije. Upravo su MIT-jevi profesori Vosoughi, Roy i Ara došli na ideju

da rade svoje veliko istraživanje nakon što su uočili lažne vijesti poslije terorističkog napada na maratonu u Bostonu 2013. godine.

Drugi razlog jeste količina vremena provedenog na internetu i oslanjanje na internet kao primarnog izvora informisanja. Uzmimo susjednu Hrvatsku kao primjer: prema podacima istraživačkog centra *EU Kids Online* iz 2018. godine, djeca u toj državi u dobi od 8 do 17 godina svakog radnog dana provedu veći dio svog slobodnog vremena na internetu. Preciznije, 21% djece provede 1 sat radnog dana na internetu; 27.3% provede 2 sata dnevno; 13.6% provede 3 sata dnevno na internetu dok 15.6% djece provede čak više od 5 sati dnevno.¹² Tokom raspusta ili vikenda, taj se procent znatno povećava. Ovi su procenti u razvijenim zemljama zapadne Evrope i SAD-a čak i veći.

Iako lažne vijesti često šire i tzv. botovi, odnosno automatizovani lažni profili, zabrinjavajući podaci pokazuju da ogroman dio lažnih vijesti dijele ipak stvarni korisnici. Ogroman broj lažnih vijesti veže se i za ratove u Siriji i Jemenu koji su ponudili jako puno materijala za tzv. fabrike lažnih vijesti, a potom i teroristički napadi u Parizu, Istanbulu, Briselu i Londonu.

Kako prepoznati i kako se boriti protiv lažnih vijesti?

Navodne "vijesti" da je Cristiano Ronaldo prešao na islam, da je Novak Đoković donirao milione maraka djeci u Bosni i Hercegovini, da su migranti u Bosni i Hercegovini pljačkali, silovali i pekli divlje patke, kao i da je Danijel Subašić poklonio pobjedu hrvatske reprezentacije majkama Srebrenice čitali smo nebrojeno puta. Ono što je zajedničko svim ovim vijestima jeste senzacionalistički

sadržaj koji, bez obzira gdje je objavljen, treba biti dodatno provjeren.

Najjednostavniji način prepoznavanja lažnih vijesti jeste provjera sa više izvora. Lažne vijesti obično nastaju na manje afirmisanim internet portalima i napisane su od strane anonimnih autora, a koje se zbog senzacionalističkih naslova i sadržaja brzo šire društvenim mrežama. Svaki portal koji nema potpisane autore ili navedena imena članova redakcije potencijalna je fabrika lažnih vijesti.

Ukoliko su senzacionalističke izjave objavljene samo u vidu teksta, poželjno je potražiti video ili audio snimak, odnosno prvobitni izvor izjave.

U Bosni i Hercegovini je pokrenuta i platforma *Raskrinkavanje.ba*.¹³ Platformu je pokrenuo tim organizacije "Zašto ne" koji za sobom ima višegodišnje iskustvo u provjeravanju činjenica odnosno *fact-checkingu*. Na spomenutoj internet stranici moguće je pronaći analizu lažnih vijesti koje se gotovo svakodnevno pojavljuju na bosanskohercegovačkim portalima i društvenim mrežama. Redakcija koristi detaljno razvijenu metodologiju kako bi utvrdila da li se radi o lažnim vijestima, teorijama zavjere, tzv. *clickbaitima* ili nekoj drugoj kategoriji. Također, moguće je pronaći i liste medija koje objavljuju lažne vijesti i vijesti upitne istinitosti.

Neophodno je razmisliti o izvoru informacije, zatim dobro proučiti stranicu, istraži njezinu svrhu i podatke o kontaktu. Zatim, pročitati kompletan tekst, a ne samo senzacionalistički naslov i provjeriti autora – da li mu se može vjerovati i je li to uopće stvarna osoba? Također je neophodno kliknuti na ponuđene linkove i dodatne izvore i provjeriti sadrže li informacije koje zaista podupiru navedenu informaciju, kao i datum objave i u krajnosti se konsultovati sa stručnjacima iz relevantne oblasti.¹⁴

¹⁰ Opasno širenje lažnih vijesti. (2017, Februar 04). Dostupno na <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/opasno-sirenje-laznih-vijesti>

¹¹ Vosoughi, S., Roy, D., & Aral, S. (2018). The spread of true and false news online. *Science*, 359 (6380),

1146-1151. Retrieved August 24, 2018.

¹² Medijska pismenost – abeceda za 21. stoljeće. (n.d.). Dostupno na <http://www.medijskapismenost.hr/wp-content/uploads/2018/04/lazne-vijesti.pdf>

¹³ (2018, Avgust 25). O raskrinkavanju. Retrieved from <https://raskrinkavanje.ba/o-raskrinkavanju>

¹⁴ Medijska pismenost – abeceda za 21. stoljeće. (n.d.). Dostupno na <http://www.medijskapismenost.hr/wp-content/uploads/2018/04/lazne-vijesti.pdf>

Zaključak

Masovno korištenje interneta sa sobom nosi i određenu dozu rizika, budući da sve više ljudi ovisi o internetu i društvenim mrežama kao primarni izvor informacija. Koliko god to može biti korisno i efikasno sredstvo za svakodnevno informisanje, u istoj mjeri može biti i opasno. Obavještajne agencije Sjedinjenih Država su potvrdile direktnu ulogu Ruskih tajnih

službi u podršci Donaldu Trumpu da pobijedi na Američkim izborima. Ruski kompjuterski stručnjaci su također odigrale presudnu ulogu u širenju lažnih vijesti o Evropskoj Uniji i u zagovaranju Brexita – odluci Velike Britanije da napusti Evropsku Uniju – jer je u strateškom interesu Moskve da Evropska Unije bude ekonomski, politički i vojni slabija. Nedavno je američka konsultantska firma *Janes Defence* upozorila kako je

povećan broj Ruskih *internet botova* koji zagovaraju odcjepljenje bh. entiteta Republika Srpska uoči izbora u oktobru 2018. godine. Stoga, lažne vijesti su ozbiljan problem koji zahtjeva pažljiv i delikatan pristup, kao i kritično razmišljanje prilikom čitanja vijesti, naročito onih koje se odnose na osjetljiva državna pitanja poput međudržavnih odnosa, oružanih sukoba, međuetničkih odnosa i religije.

الموجز

الأخبار المزيفة والشبكات الاجتماعية والботات

هارون كارتشيتش، إسماعيل تشيديتش

تعتبر ظاهرة “الأخبار المزيفة” أو كما تعرف بالإنجليزية “Fake news”، ظاهرة فريدة اكتسبت في السنوات الأخيرة أهمية وجدية كبيرة. ولكن جذور ظاهرة الأخبار الكاذبة تمتد إلى العصور القديمة. يحاول هذا البحث تعريف بنية مفهوم “الخبر المزيف” والإجابة عن السؤال: كيف يمكن للخبر أن يكون مزيفاً، وكيف التعرف عليه، وما سبب سرعة انتشاره، وكيف يستطيع الأفراد والمنظمات والأفراد محاربة مثل تلك المعلومات الخاطئة؟ الكلمات الرئيسية: الأخبار المزيفة، الإعلام، الإنترنت، الشبكات الاجتماعية، الرأي العام.

Summary

FAKE NEWS, SOCIAL NETWORKS AND INTERNET BOTS

HarunKarčić, Ismail Čidić

The phenomenon of fake news is a very specific phenomenon and its significance is gaining momentum in the last few years. However, the phenomenon itself has its roots in a period as early as the antiquity. This article aims at defining the term “fake news” and at answering the question – how can a news be fake, how we can recognise it, what is it that makes fake news spread so fast and what are the ways and the measures that individuals, organisations and institutions can take in order to prevent and suppress disinformation.

Key words: fake news, information, internet, social network, public opinion